

الفهرست

پدید آورنده:

ابن ندیم

ترجمه: رضا تجدد

دعای کتاب

سرشناسه: ابن ندیم، محمد ابن اسحاق، ق. ۳۸۰
 عنوان قراردادی: (الفهرست، فارسی)
 عنوان و نام پدیدآور: الفهرست / تألیف محمد بن اسحاق الندیم: ترجمه رضا تجدد ابن علی
 بن زین العابدین مازندرانی

مشخصات نشر: تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری: ۸۵۵ ص

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه به صورت زیر نویس

موضوع: ادبیات عربی - سرگذشتنامه و کتابشناسی - متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: تمدن اسلامی - سرگذشتنامه و کتابشناسی - متون قدیمی تا قرن ۱۴

شناسه افزوده: تجدد، محمد رضا، ۱۳۷۵-۱۳۷۲. مترجم

رده بندی کنگره: ۷۰۵۲/۷۰۴۱/۹۰۴۱ ۱۳۸۳

رده بندی دیویی: ۱۱/۲۹۲۷

شماره کتابشناسی ملی: ۳۷۴۴۹-۸۲

نام کتاب :	الفهرست
تألیف :	ابن ندیم محمد بن اسحاق ابن ندیم
ترجمه :	رضا تجدد
ناشر :	دنیای کتاب
تیراژ :	۱۰۰ نسخه
نوبت چاپ :	اول
تاریخ نشر :	۱۳۹۴
چاپ :	دیجیتال
شابک :	۹۷۸-۹۶۴-۱۴۶-۲۰۸-۶
قیمت :	۴۲۰۰۰ تومان

تهران: انقلاب خیابان دانشگاه خیابان وحید نظری پلاک ۵۵ واحد ۱

تلفن: ۶۶۴۰۹۳۵۰-۶۶۴۶۷۳۹۴

بنام خدای مهربان

با آنکه بیش از سه سال از چاپ اول این کتاب نگذشته ، باز بجهاتی که در زیر اشاره میشود ، ما خود را مکلف بتجدید چاپ و تجدید نظر در مندرجات آن مشاهده مینمائیم .

۱- ضمن استقبال بی اندازه که از ناحیه فضلا ودانشمندان طبقات مختلف علمی نسبت باین اثر ابراز شده ، همین توجه مشوق ومحرک ما در این کار ، برای تحسین و تکمیل این اثر گردید .

۲- آگاهی از يك نسخه قدیمی این کتاب در خانقاه سعیدیه راجستان هند که دارای اضافاتی بر نسخه های مورد نقل ما بوده ، و ما از نقطه نظر هدف وآرزوی که در جمع آوری منتسبات باین ندیم را داریم در مقام بدست آوردن آن نسخه واستفاده از آن برآمدیم .

۳- مشاهده پاره از عقوات و افتادگی هایی که در قسمت تألیفات مؤلفان مشهود گردید ، ما را وادار بتصحیح واصلاح عمل خود نموده زیرا اتقان کار و خوب درآوردن ، از وظائف اولیه صاحب همان کار است .

۴- بررسی انتقاداتی که از این اثر شده زیرا انتقاد صحیح جلابخشی حقیقت ، وناصحیح آن باز موجب جلوه مورد بحث است .

۵- ترس و بیم از پیش آمدهای زمانه که ناگهان ما را بر باید و ادا انجام این وظیفه ای که اختصاص بخودم دارد ، باز دارد .

این موجبات ما را براین واداشت که هرچه زودتر دست بکار شویم تا بعالم علم وادب بدهکار نمائیم .

نسخه خطی هندی تاخیر یأس آوری داشت ولی خوشبختانه موقعی رسید که میتوانیم بشرح زیر ممیزات آنرا با اضافاتی که در آن مشهود گردیده است عرضه داریم .

ممیزات نسخه هند

این نسخه يك کتاب کامل ازالفهرست نبوده ، بلکه جزوه نسبتاً کوچکی است که متن آن

در هشتاد و شش صفحه بقطع ۱۴ × ۱۹ است که ما آنرا شماره گذاری نموده ایم. شش ورق در اول، و دو ورق در آخر بان الحاق شده و خط آن نسخ خوانا و ریز است که تصور می رود از خطوط قرن یازده یا دوازده باشد مطالب دنیالهم و بسیار فشرده بهم نوشته شده و هر صفحه دارای سی و یک سطر است.

آغاز آن از وسط ترجمه جعظه در فن سوم از مقاله سوم است که از بالای صفحه پس از بسمله از این شعر شروع میشود:

إذا ما ظممت الی ریته جعلت المدامه منها بدیلا
پایان آن پس از فلوطر خس دیگر در مقاله هفتم^۲ چنین است.

تم الجزء الثانی من کتاب الفهرست بعون الله ولطفه وتبلوه
انشاء الله تعالی الجزء الثالث اخبار یحیی النحوی و کتبه
حسن بن عبدالله سبط یحیی الجوهری والحمد لله رب العالمین
و گمان می رود که شخص فوق نویسنده این جزوه بوده ولی تاریخی ندارد.
مجموعات شش ورق الحاقی در اول این جزوه چنین است.

ورق اول - بنگلیسی

EXPOSURES 51

ورق دوم - بنگلیسی

MICROFILMED BY NATIONAL ARCHIVES OF
INDIA NEW DELHI 1966

ورق سوم - بنگلیسی

«IBN-E-NADEEM» BY ABU ABDULLAH BASRIEH
FIND SPOT: KHANGAHE-SAIDIYAH

ورق چهارم بخط نسخ

فوز العلوم معروف بفهرست ابن ندیم ۲۱

ورق پنجم بخط نسخ

ابو عبدالله البصری المتوفی ۳۶۹ ابن المعلم ۳۱۳
جله ثانی ۵ جزء (ویزبان اردو دارد)

۱- ر. ک. ص ۲۴۰ همین کتاب. ۲- ر. ک. ص ۳۶۳ همین کتاب.

چهار

ورق ششم بخط اسخ

فهرست اخبار الحكماء و اسماء تصانیفهم وهو محمد بن اسحاق (پاك شده) يعقوب الوردی دو ورق آخر چیز قابل تذکر ندارد .

در نتیجه بررسی مختصری که بعمل آمد معلوم شد - اولاً - میان صفحات نوزده و بیست (بر حسب شماره گزاری که خودمان نمودیم) افتادگیهایی دارد که صفحات و میزان آن معلوم نیست ، زیرا از اواخر مقاله چهارم است تا اواسط فن اول از مقاله پنجم - باین ترتیب که صفحه ۱۹ بجملة :- و سلك فی شعره در شرح حال خلیع رقی ختم میشود ، ۱ و صفحه ۲۰ بجملة :- علی ابن الروندی شروع شده و دنباله اش اسامی تألیفات صاحب ترجمه - ایست که هویتش معلوم نیست .

ثانیاً - اختلافات کوچکی از حیث کلمه یا جمله - با سایر نسخه های خطی و چاپی دیده شد که چون مهم بنظر نرسید از اشاره بآن خودداری نمودیم . این بود خلاصه از همین ات نسخه خطی هندی که ما ترجمه اضافات آنرا که از صفحه ۲۰ تا اواسط صفحه ۲۲ و شرح حال - اواسطی ۲ - دیدیم مستقلاً بنظر خوانندگان محترم میرسانیم.

انتقادات

در اوائل انتشار چاپ اول انتقاداتی از طرف دو نفر از فضلا رسیده که متأسفانه آن انتقادات با نام نویسندگانش مفقود و موجب نهایت دوجه تأثر و تأسف ما گردید - فقط آنچه از مضامین آن در خاطر مانده یکی مربوط به لهما و بسرا بود که لهما گوشت و بسرائان بوده و این ندیم اشتباهاً لهما را نان و بسرا را گوشت دانسته (رجوع شود به صفحه ۲۴۰) و یکی هم گویا مربوط به مانی و کیش او بود که علی رغم کوششی که دریافتن آن نمودیم نتیجه بدست نیامد ، و جز پوزش وسیله دیگری برای مبدع نخواهی از نقادان بها فضل ندارم .

انتقاداتی که بعد رسید بشرح زیر است .

فاضل محترم آقا سید موسی زنجانی از قم انتقاداتی باین خلاصه نوشته بودند :

۱- در مقدمه ترجمه فهرست این ندیم تاریخ ولادت این ندیم را بنقل از کتاب هدیه الاحباب تألیف مرحوم حاج شیخ عباس قمی در سال ۲۹۷ هجری ذکر شده و مطابق آنچه در آن ترجمه نوشته شده و بنده هم قبلاً تتبع کرده ام و قبل از مرحوم محدث قمی این تاریخ

در کلام احدی دیده نشده و اطلاعات تراجمی آن مرحوم بسیار محدود و اگر فرضاً در کتابی که در دسترس نیست تاریخ مزبور را پیدا کرده بود علی القاعده مأخذ آنرا نشان میداد. مرحوم قمی در ترجمه ابن ندیم عین عبارات مقدمه را که یکی از فضلا مصر برای چاپ الفهرست در مصر نوشته شده وارد نموده بدون اینکه کوچکترین تغییری در عبارات آن داده باشد. فقط مقداری از اواسط مقدمه را اسقاط کرده است. در آن مقدمه تاریخ ولادت را بطور تحقیق بیان نکرده، فقط از بعض کلمات ابن ندیم بطور تقریب مطلبی نوشته، از جمله ابن ندیم درباره مرزبانی نقل کرده - و ذکر - ابن ندیم - فسی ترجمه - المرزبانی آن مولده کان فی جمادی الاخره ۲۹۷ الخ و مرحوم قمی خیال کرده است که مرجع ضمیر - مولده - ابن ندیم میباشد و آن را سال و ماه تاریخ ابن ندیم پنداشته است.

۲- ابن ندیم درباره ابوطالب انباری (صفحه ۳۶۶) نوشته که از فرقه بابوشیه بوده از این فرقه در هیچ يك از كتب ملل و نحل اسمی برده نشده، و در ترجمه هم باین معنا توجه داده شده که ممکن است بابوشیه محرف - باباشیه - باشد چون در ترجمه انباری کلمه باباش آمده. ولی ظاهراً کلمه بابوشیه محرف ناووسیه است زیرا شیخ طوسی در کتاب فهرست در بسیاری از موارد از فهرست ابن ندیم استفاده کرده و در مواردی بدون ذکر اسم عین عبارت ابن ندیم را در کتاب خود ایراد کرده، از جمله در ترجمه شخص مزبور همان عبارت ابن ندیم را ذکر کرده فقط در مورد بابوشیه - ناووسیه ذکر کرده است.

۳- باییه حشویه (ص ۲۳۵) ظاهراً نایه حشویه است چنانکه ز محشری در اساس - البلاغه نوشته: وهذا قول النایة والنوابت هم الحشویه.

۴- در صفحه ۴۱۳ بن جریج آمده و صحیح آن بن جریج یا جیم اول و آخر است.

۵- در صفحه ۳۵۰ - ابوطاهر حسن بن ابوسید جنانی آمده و صحیح آن جنانی یا باء بعد از الف است.

فاضل دانشمند آقای جلال الدین همانی استاد دانشکده ادبیات راجع بدهویه و ششویه و بارای از اغلاط متن عربی چاپ مصر شرحی مرقوم داشته اند که عیناً نقل میشود.

بسمه تعالی شأنه

... آقای تجدد

امر فرموده بودید نظر خود را در باره جمله: - کیف تصنع بدهویه و ششویه - کتاب الفهرست ابن ندیم صفحه ۳۳۸ طبع مصر سنه ۱۳۴۸ هـ بنویسم بنظر حقیر در کلمه ششویه تحریف شده و صحیح آن - بیستویه - است مرکب از: - بیست X ویه - یعنی بیست - يك یا - يك بیستم و از این جهت است که آنرا به - نصف عشر - ترجمه و تبدیل کرده بودند.

۱- کلمات تفضی نامه ایشان را حذف نمودیم.

شش

اما دهویه صحیح است، آن نیز مرکب است از : ده X ویه - بمعنی ده يك - یا یکدهم، که تفسیر و تبدیل بشر شده بود .
 ضمناً عرض کنم که در همین سطر جمله بعد - فکیف تصنع بوید - احتمال میرود - وند - صحیح باشد ، مرادفاند - که بهمین مناسبت به - * ثیف - نیف - عربی تفسیر شده است .

برای مزید فائدت برای اغلاط دیگر نسخه را که این حقیر بنظر خود تصحیح کرده ام باطلاع حضرتعالی میرسانم و منظور همان طبع مصر است که در فوق اشاره شد .

صفحه - سطر

السیاق ظاهراً غلط و صحیح آن الیستاق است ^۱ یعنی اوستا	۳۱	۸
(... بن سعید) بجای نقطه ها بنظر حقیر ظاهراً ابوسعید عثمان بن سعید باشد	۴۲	۱۹
همان کسیکه ما بین قراء به - ورش - ملقب است ^۲ .		
عبدالله بن عباس بن ابی ریمه - کلمه عباس تصحیف و صحیح آن عباس است ^۳ .	۴۵	۱۹
جعفر الرحی - لعل الصواب (البرجلی) کمایاتی فی ص ۵۸ .	۵۳	۴
عیسی بن معقل بن ادریس العجل - اقول والمشهور عیسی بن ادریس بن معقل	۱۶۹	۷
کما ذکره ابن طنگان فی ترجمه ابی دلف الجلی - وایضا الصواب - العجلی - لالهجل ^۴ .		
و اسمه ... دیمرت - وعتدی آن الصواب - واسمه قاسم بن محمد - ودیمرت .	۱۹۶	۱۸
کما رفی ص ۱۲۸ من الکتاب وایضا کما ذکره السعانی ذیل نسبة الدیمرتی		
وکذلك فی معجم الادباء وطبقات النحاة - وفسر ذلك من المأخذ .		
ویکنی ابوالحسنین - اقول والصواب ابوالحسن ، و اما ابوالحسن احمد بن	۱۹۷	۸
یحیی بن ابی البقل فهو اخوه کما یظهر من الکامل لابن الاثیر فی حوادث ۵۲۹۹ .		
واسمه عبيدالله بن محمد - اقول والصواب - عبدالله بن محمد وترى ترجمة فی	۲۶۲	۸
تاریخ بغداد للخطیب البغدادی - وتذكرة الحفاظ للذهبی .		
و اهل مجلتهم - لعل الصواب - واهل نجلتهم ^۵	۳۶۵	۸
بابك الخرمی ، والصحيح - بابك الخرمی ^۶ .	۲۶۷	۵
من ناحية الكرخ - الصواب - الكرج - یعنی - كرج ابی دلف المشهور ^۷	۲۶۷	۷

۱- مغرب اوستا - الوستاق است . ۲- ر.ك. ص ۴۸ این کتاب

۳- ر.ك. ص ۵۳ این کتاب ۴- ر.ك. ص ۱۹۱

۵- ر.ك. ص ۲۲۶ این کتاب که مراد همان احمد بوده نه محمد

۶- ر.ك. ص ۳۴۹ . ۷- ر.ك. ص ۳۵۲ این کتاب ۸- ر.ك. ص ۳۵۲ این کتاب

- ۲۶۷ ۱۵ من قبل حموید - اقول والصحيح - احمواه - یعنی احموله البر وجریدی و زید ایی دلف .
- ۲۷۷ ۶ و ذکر حیدر - لعل الصواب و ذکر جنید - علی ما ذکره فی ص ۲۷۵ .
- ۲۳۵ ۹ من طین الشقیق - والظاهر الشقیق - عرب شفته .
- ۳۷۷ ۵ کتاب الزبرج - لعل الصواب - بزیدج - عرب ویزیدک - او فریدک - بمعنی - گزیده و برگزیده .
- ۴۷۹ ۱۴-۱۳ الحرمیه - الصحيح - الحرمیه - یعنی خرم دینی و خرم دینان ۲ .

۴۶۳۳۹ جلال الدین همائی

در قسمت دهویه و ششویه بدون آنکه بخواهم وارد بحث در بارهٔ ویه بفتح واو . و سکون یا - ویه بکسر یاء و سکون هاء شویم در تأیید نظریه خود که در صفحه ۴۴۲ این کتاب آمده ، میگوئیم که اساس سخن درباره موضوعات دفتری و دیوان محاسباتی چهارده قرن پیش است که عرب برای نگهداری درآمدهای دولت جدیدالتأسیس خود از ایران اقتباس نمود در آن زمان اسلام که تازه جلوه گری درآمده بود ظاهراً سه نوع درآمد داشته ، زکوة - خمس - و مالیات ارضی ، زکوة مأخذ مختلف بر پایه حد نصاب داشت . ولی دو نوع دیگر پایه و مأخذ ثابتی داشتند . عربها این دو مأخذ را اصطلاحات حسابداری قدیم ایران بدهویه و ششویه تغییر نمودند زیرا خمس شرعی پایه شش را دو عمل داشت و شاید بهمین ملاحظه صالح که خواست آن را برمی درآورد دهویه را عشر ، و ششویه را نصف عشر که همان خمس بود درآورد .

آقای دکتر سیدجعفر سجادی معلم دانشکده ادبیات در مجله دانشکده شماره سوم سال سیزدهم - فروردین ۴۵ - در صفحات ۱۵۶-۱۶۱ - ضمن ترجمه فهرست محتویات مقالات دهگانه ابن ندیم از ترجمه این کتاب ستایش و از زحمت در این راه قدر دانی نموده سپس انتقاداتی بشرح زیر کرده اند :

الف - در متن عربی این کتاب از لحاظ بکار بردن لغات و اصطلاحات نامأنوس و هم از جهت استعمال اصطلاحات تاریخی و ملل و ادیان ، برای دانشجویان و مبتدیان علوم تاریخی و اجتماعی چندان قابل استفاده و مفید نمیباشد !!

ب - مترجم در برخی از موارد ناچار شده اند لغات را بحال خود بگذارند یا لغات

نامأنوسی استعمال کنند ، چنانکه در ص ۳۸ گوید: خداوند تبارک و تعالی نفرات (توراة) را بر پنج پنجم بر موسی نازل فرمود و هر يك منقسم بدو سفر و هر سفر منقسم بچند فرسه !!
ج- مقدمه کتاب از استعمال الفاظ غیر ادبی و روزنامه‌ای خالی نیست .

د- مهمترین کاریکه در ترجمه این کتاب میبایست انجام میشد ضبط درست اصطلاحات علمی و مذهبی ، اعلام اشخاص ، اسامی کتب ، القاب ، آسای فرقه‌ها ، و پیدا کردن ریشه و اساس تاریخی آنهاست که کمتر بدان توجه شده است ، و حتی در سرفصلها این معنا رعایت نشده و بطور قطع تلفظ اسامی مانند عاصم بن بهدله - بن شنیوذ - ابوثران - ابومسحل اعرابی - مؤرج مسدوسی کار مشکلی است ! و بسیاری از موارد رعایت نکات دستوری نشده است .

هـ - در شمردن کتب اشخاص اولاً بر ترتیب منظمی فهرست نشده است و بطور درهم و غیر منقول !! تنظیم شده است و ثانیاً میبایست معلوم میشد که این کتابها اکنون موجود است یا نه - بچاپ رسیده است یا نه - و نام صحیح و درست آنها را میبایستی ذکر میکردند .
و - فهرست اعلام و لغات ، و اصطلاحات علمی را درهم نوشته‌اند و اینکار بطور قطع خلاف اصول است ، مثلاً کلمه طویماً و قاطا قوریاس در ضمن اعلام خاص و یا نام کتاب کاریست مسلم نابجا ! !

این است خلاصه ایراد انتقادات فاضلانه ایشان که چون میدانیم این مجله وزین زیر بار استاد دانشمند آقای دکتر رضا رئیس دانشکده ادبیات اداره میشود . بجواب هر يك میادرت و قضاوت را بخوانندگان محترم واگذار مینمائیم .

اولاً - عئیده ایشان که متن عربی الفهرست از لحاظ بکار بردن لغات و اصطلاحات بامأنوس الخ عقیده است که ظاهراً اخصاص بعضی خودشان داشته و تاکنون دیده و شنیده نشده است که کسی این عقیده را داشته باشد و آیا بهتر نبود که ایشان در صورتیکه متن عربی را خوانده باشند - نمونه‌ای از آن لغات و اصطلاحات را نشان میدادند که برای دانشجویان و مبتدیان ، درس با ارزشی باشد ؟

ثانیاً اینکه نوشته‌اند لغات نامأنوس استعمال شده و بمدرجات ص ۳۸ اشاره کرده‌اند ما متن عربی را در اینجا میآوریم ، تا معلوم شود که استعمال پارهای از کلمات مانند فراسه (نه فرسه) برای چه بوده .

الكلام على التوراة التي في يد اليهود - سئلت رجلا من افاضلهم عن ذلك فقال انزل الله جل اسمه على موسى التوراة وهي خمسة اقسام وينقسم كل خمس الى سفرين وينقسم السفر الى عدة فرائض ومعناها السورة و تنقسم كل فرائض الى عدة بسوقات ومعناها الايات (ص ۳۸ الفهرست چاپ مصر ترجمه کامل این متن بدون هیچ گونه دخل و تصرفی در صفحه ۳۸ ترجمه آمده و مؤلف کلمه فراسه و بسوق را برای بیان مصطلحات مذهبی یهود با ذکر معانی آنها آورده و این دو کلمه هم عربی یا فارسی نیست ناموردی برای مأنوس بودن یا نبودن داشته باشد . وای کاش خود ایشان این متن عربی را بدون ذکر فراسه یا بسوق ترجمه میکردند تا قدرت و تسلط ادبی ایشان بر خوانندگان گرامی آشکار میگردد .

ثالثاً - تذکر با استعمال الفاظ غیر ادبی و روزنامه در مقدمه کتاب بدون ذکر موارد یا مورد از جنبه انتقاد پسندیده نیست زیرا نه ما میتوانیم غلط و اشتباه خود را تصحیح و اصلاح نمائیم نه سایرین میتوانند از فیض دانش ایشان بهره‌مند گردند .
 رابعاً - ما نتوانستیم منظور ایشان را از این انتقاد بدست آوریم . مراد از ضبط درست اصطلاحات علمی و مذهبی - یا - اعلام اشخاص - چیست ؟ آن اصطلاحات علمی و مذهبی . و آن اعلام اشخاص چگونه بوده که ما در ضبط آن از جنبه ترجمه قصور ورزیده‌ایم . و همچنین درباره ضبط اسامی کتب ، و القاب - آیا جز ذکر آنچه را که مؤلف آورده و نقل کرده کار دیگری امکان داشت ؟ و میتوانستیم آنها را بصورت دیگری درآوریم :

راجع بفرقه‌ها تا آنجائیکه برای ما امکان داشت از تحقیقات و کشفکاوها خودداری نکرده‌ایم و اگر بصفحه - ط - مقدمه و - تحقیقاتی که بجائی نرسید نظری انداخته بودند متوجه میشدیم که ما بوظیفه خود عمل کرده‌ایم .

اما رفع اشکال از تلفظ اسامی ، مانند عاصم بن بهدلی و غیره ... نه تنها برای ما بلکه برای هیچکس متصور نبوده فقط این اعتراض بمؤلف وارد است که چرا این قبیل اعلام - مشکل التلفظ - را مورد بحث قرار داده‌اند !!

خامساً تنظیم فهرست اسامی کتابهائیکه ضمن شرح حال مؤلفانش آمده گذشته از اینکه کار بیهوده و بیجائی بود ، موجب اشکالاتی هنگام مقابله در تصحیح کتاب میگردد و این کار درهم و غیر معقول را خود مؤلف مرتکب شده است اما معلوم داشتن اینکه: آن کتابها اکنون موجود است یا نه ؟ چاپ رسیده است یا نه ؟ و نام صحیح آنها چه بوده ؟ چون بنظر ما کاری است مستقل و ارتباطی بترجمه ندارد امید است خود منقد محترم این کار را - بخصوص برای بدست آوردن نام صحیح آنها - البته غیر از گفته مؤلف - در عهد گرفته و چنین خدمت بزرگی را انجام دهند .

سادساً - طویقتا - قاطینوریاس ، مانند انالوطیقا و غیره نام کتابهای ارسطو در منطق بوده (ص ۴۵۳) که ذکر آنها ضمن اسامی کتب - برخلاف نظریه ایشان ، مسلماً کار بجائی بوده است .

در قسمت اغلاط اعراب پاره‌ای از اشعار عربی ما نیز حق را بجای ایشان داده و خوشوقتیم که خودشان پی‌بعلت آن برده ، و ما را معذور دانسته‌اند .

البته جای تردید نیست که سخن سنجی و ورود بمیدان سخن شناسی کار سهل و آسانی نبوده ، و خرمئی است که کوبیدن آن احتیاج بورزیدگی زیادی دارد .

در خاتمه خوشوقتیم از اینکه توانستیم فهرست کاملی از اسامی کتابهایی که در این ترجمه چه در متن و چه در حاشیه آمده و بالغ بر ۷۷۳۸ کتاب است برفهرستهای این چاپ علاوه نمائیم .

از مراقبت بیشتری که از کارکنان چاپخانه بانک بازرگانی بویژه آقای امیرجلالی و آقای قربان در تحسین این چاپ مشهود گردید سپاسگزاری مینمایم .

الحمد لله وله المنه تهران تیرماه ۱۳۴۶ - م. رضا تجدد